

**УЛГЫ ТООНТО НЮТАГНАЙ
УРАН УГЫН ДОЛГИН СОО**

Бадма-Хаяда Пурбуева (Максарова)
*Россиин гэгээрэлэй хүндэтэ хүдэлмэрилэгш
3-дахи лингвистическэ гимназиин буряад хэлэнэй багш
багшын ажалай ветеран*

Нисэнгэ шютагай түүхэ

*Адуунай түбэрөө шэнгээхэн
Аббартаа алхатай Ярууна,
Ангууша, ажалша хубүүдын
Алаажжа Мэргэнхээ түүхэтэй юм.*

Хадаараа, унаараа харгытай халуун-хан Ярууна нютаг минни аба эжын, үбгэ эсэгэнэрэйминн түрэл тоонто нютаг юм. Ямар найхан сэрбэрхэн агаартай, зөөлхэн, дулаахан хурьһэтэй газартай гэшнэб! Зунайшье сагта, үбэлэйшье сагта намжааран байһан эсэгтэ талаанууд, сэнхирхэн уһатай нуурнууд, холоһоо шобхойлдон харагдадаг хада ууланууд – хуу булта манай эдэгшэ хүдэлмэрилэгшэ эрдэмтэн гэжэ ханаадаг. Зунайшье сагта айдшалжа ерээд, арюухан агаараарнь амилжа, тунгалаг аршаандаг уһандань угаагдан сэнгэхэ – энэл даа түрэл нютагай татаса, түрэл нютагтаа дурлалы аба эжымни, хүгшэн аба эжымни намда дамжуулһан мэдэрэл гэшнэ гэжэ эгигэдэгби. Нютагтаа ажаһуудаг хүгшэн эжымни шүтэдэг хада ууланууд тухайгаа, бага наһан тухайгаа дурсан хоөрөхэ дуратай. Эжы абымни тоонто нютаг баһал минни тоонто нютаг болоно. Би Ярууна нютагта түрөөб, мэдээ орооб. Хүгшэн эжымн хоөрөөнһөө: «Яруунын аймагай Нисэнгэ нютагһаа шанха урагшаа шодондол һубарин шобойлдоһон хаданууд холоһоо хүхэрэн харагдадаг. Тэдэнэй дунда бултанһаань үндэр, аха захань гэлсэдэг Алтан Үндэр хэр угһаа хойшо бүгдэ буряадуудай хүзэглэдэг, шүтэдэг мүргэлэй байса байһан юм».

Буряадай элигэ эрдэмтэн Генин Надов 1940 ондо ингэжэ бэшһэн байдаг: «Яруунын Алтан Үндэрэй обоо бүхы хори буряадуудай хүзэглэдэг, шүтэдэг угаа үндэр уула хадань юм». Нээрээшье,

Хүшэгөөр, Хорго, Хөлго, Заза болон эндэхи бусад олон нютагуудай буурал толгойтоной хэлсэдэгээр, Алтан Үндэрэй гэхэ гү, Баян Хонгор гэжэ тодорхойлогдоһон обоодо имагтал 11 эсэгтэ хоринхидһоо гадна Алайр, Баргажан, Бэшүүр, Түнхэнһөө, юрэдөөл, Буряад ороной бүхы булан тохойнуудһаа хүзэгтэн ерэжэ хабаададаг хэн. Илангана Хорнин 8 эсэгтэ Агаһаа, Шэтын хойморһоо болоороо хабаадажа тахидаг байгаа. Тингээд лэ Хорнихоогой малагар сагаан добо дээрэ сайбаллаһан субаргын дэргэдэ оло мянган хүн зон суглараад, нютаг бүхэнэй түлөөлэгшэд шэлэгдэжэ, номшо бэрхэ ламанарай ударидалга доро казаар мөрөөр Алтан Байсынгаа хормойдо хүрэжэ хонодог байгаа. Алтанайнгаа шобхо үндэр орой дээрэ хоногшод үглөөнэй наранаар бодожо, ламанарайнгаа ударидалга доро обоогоо тахижа, маани мэгэзмээ уншажа, сагаан эдөөнэйнгээ дээжэ үргэжэ, бүхы обоонуудай тахилга-мүргэл эхилбэ гэжэ мэдүүлэн буудаг байгаа.

Нэгэнтэ бэшэ тахилгын үедэ сэлмэг хүхэ огторгойдо үүлэн бии болоод, газар дайдые арюудхаһан сагаан аадар шууян адхараад, Баян Хонгор дээрэ долоон үнгэтэ һолонто яларан, дээдэ тэнгэри ба хурьһэтэ дэлхэйе холбоһон харгы мэтээр харагдадаг байгаа.

Баян Хонгороо тахиад буугшадые Хорнихоогоо хүлээһэн улад зоной хүндэ ямбатайгаар угаһанай һүүлээр, хонхо дамаарини зүрхэ доһолгомо абһан доро бурханай номой уншалга эхилдэг бэлэй. Эгэтэ, Анаагай бусад олон дасангуудһаа морилһон номшо ламанарай хоолой холбон, зэргэ уншаһан маани мэгэзмын хүн зоной сэдхэл, зүрхэ шэмшэрүүлэн, огторгой өөдэ эдэлэн ошоно гэжэ ханахаар байгша хэн гэжэ манай зуу наһа наһалһан Уһадай Дашын Дулма хүгшэн эжымнай хоөрөгшэ хэн.

Хорго нуурай урдуур тоо томшогүй олон майхангууд, һээм гэрнүүд табигдажа, нэбшын ногоорһон тала дайдаар элдэб аһнэтэ адуу малай бөлшэхэ харагдан, алаа жаахан хүүгэдэй энеэдэ зугаа, согтой, дорюун залуу үетэнэй дуунууд шэхэнэй шэмэг болон дуулдаг байһан. Обоогой уншалгын дүүрэхэдэ, улад зон уг угаараа, отог отогоороо таһаржа, эмэгтэйшүүлэйнгэ амтатайгаар бэлдэһэн хоол барика, Алтан Үндэрэй жабхаланта найр наадан, мори урилдаан, һур харбаан, соло дуудалга болодог хэн. Алтан Үндэр тахилгын обоодо шалгарһан бүхэшүүлэй, һур харбагшадай түрүүлһэн суу бүхы буряадуудай нютагуудаар тарадаг бэлэй. Баянгол, Жороохой, Үлэштэ, Истааша хатан эжы, Шэн далайн обоонуудые, Вууха-саанаа тахидаг хэн.

Нютагайнгаа түүхэ хүгшэн эжымнэ һонирхон, шагван тэнжээб. Манай нютагай үбгэд хүгшэд адуу малаа үдхөөд, тоонтоёо тайжа һуһан зандаа. Хэнэйшье мэдһээр, олон хүн зон хото зөөнэ,